



ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

ВІЙСЬКО УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ДО І ПІСЛЯ СТАНЦІЇ КРУТИ



Сергій ЛИТВИН,

*доктор історичних наук, професор,
головний редактор журналу
«Воєнна історія», полковник*

Литвин Сергій. *Військо Української Центральної Ради: до і після станції Крути.*

У статті висвітлюється діяльність Української Центральної Ради в області військового будівництва в період першої більшовицько-української війни кінця 1917 – початку 1918 рр.

Ключові слова: *Українська центральна Рада, Генеральне військове секретарство, більшовицько-українська війна, українська армія, Симон Петлюра.*

Литвин Сергей. *Войско Украинской Центральной Рады: до и после станции Круты.*

В статье освещена деятельность Украинской Центральной Рады в сфере военного строительства в период первой большевистско-украинской войны конца 1917 – начала 1918 гг.

Ключевые слова: *Украинская Центральная Рада, Генеральное военное секретарство, большевистско-украинская война, украинская армия, Симон Петлюра.*

Lytvyn Serhij. *Army of Ukrainian Central Advice : to and після the stations Kruty.*

In the article activity of Ukrainian Central Advice is illuminated in area of military building in the period of the first Bolshevik-Ukrainian war of end 1917 – to beginning 1918

Keywords: *Ukrainian central Advice. General military secretaryship, Bolshevik-Ukrainian war, Ukrainian army, Simon Petliura.*

Численні міфи щодо війська Української Центральної Ради (УЦР), які залишаються стійкими і живучими до нинішніх днів та потребують спростувань і правдивого висвітлення, спонукали автора звернутися до цієї проблеми у контексті історичної події, найбільш оповитої стереотипами – бою під Крутами.

Деякі дослідники, у тому числі і серед сучасних, стверджують, начебто УЦР фактично не мала у своєму розпорядженні ніякої реальної військової сили. Такі висновки приховують масштабність більшовицької агресії на Україні, всенародний характер спротиву більшовикам, жорстокість та безглуздість братовбивчої українсько-більшовицької війни, зводять її до конфлікту з «купкою прибічників буржуазії». Разом з тим, у цьому чітко проглядається намагання применшити роль Центральної Ради у створенні армії та її організаторські здібності в керівництві цією найважливішою ланкою державного будівництва. Водночас, такі аргументи легко спростовуються, позаяк джерела та документи підтверджують протилежне.

Діяльність УЦР, у військовій сфері зокрема, відносно повно висвітлені у працях різних жанрів і напрямків, а саме: більшовицьких керівників: В. Антонова-Овсєєнка, Є. Бош, В. Затонського, Г. Лапчинського; радянських істориків: П. Гарчева, Ю. Гамрецького, М. Рубача, М. Супруненка, А. Ткачука; українських: В. Винниченка, П. Христюка, Г. Порохівського, В. Іваниса, В. Проходи; сучасних: Л. Гарчевої, В. Голубка, В. Задунайського, Л. Радченко, В. Солдатенка, Я. Тинченка та інших.

Відомості про військову діяльність УЦР містять тогочасні періодичні видання, зокрема, «Вісті з Української Центральної Ради», «Вістник Українського Генерального Секретаріату», «Вістник Генерального секретарства з військових справ», «Нова рада», «Нова громада», «Робітнича газета», «Київська мысль» тощо, а також різноманітні архівні джерела: протоколи засідань Генерального Секретаріату, накази по військо-

вому секретарству, звіти, доповіді, телеграми. Вони промовисто свідчать про кропітку працю Генерального військового секретарства із започаткування національних збройних формувань та організації відсічі більшовицькій агресії наприкінці 1917 року.

Керівник військового відомства Симон Петлюра розумів, що без військової сили держава не забезпечить собі існування, і, незважаючи на спротив, впродовж короткого – півторамісячного – відтинку листопада–грудня 1917 року докладав зусиль, щоб створити українську армію. Саме завдяки його заходам восени 1917 року українська армія постала як реальна військова сила.

Петлюра зробив рішучі і важливі кроки, щоб перебрати керівництво військами на фронті, домагався створення Українського фронту. Щоправда, тільки 4 грудня Генеральний Секретаріат оголосив про злиття Південно-Західного і Румунського фронтів в єдиний Український фронт під командуванням генерала Д. Щербачова. І хоч єдиного фронту створити так і не вдалось, але справа ця набула широкого розголосу.

Зусилля Генерального Секретаріату і С. Петлюри спрямовувались на припинення свавільних дій фронтових більшовицьких Військово-Революційних Комітетів (ВРК), які заявили про ігнорування Центральної Ради і Генерального Секретаріату, підкорили своєму впливові Особливу, 7-му, 8-му і 11-ту армії. Найбільш збільшовиченими були 2-й Гвардійський (у 7-й армії), 1-й Туркестанський (в Особливій армії) та 12-й (у 8-й армії) армійські корпуси. У перших числах листопада ними було здійснено спробу більшовицького перевороту в Україні. Спираючись на збільшовичені частини, ці сили встановили владу в усіх важливих стратегічних пунктах прифронтової смуги у Проскуріві, Жмеринці, Дубно, Сарнах, Новограді-Волинському, Волочиську, Коростені, Старокостянтинові, Кам'янці-Подільському.

Петлюра віддав наказ всім військовикам-українцям, де б вони не перебували, не виконувати розпоряджень Ради Народних Комісарів (РНК), а прибути в Україну у

розпорядження командування Українського фронту. Він вимагав, щоб війська Українського фронту підкорялись лише наказам, які виходять від Генерального військового секретарства. Заходами Генерального Секретаріату і С. Петлюри у розпорядження УЦР переходять надійні військові частини, зміцнюється керівництво українізованими військовими частинами, видається низка наказів про повну українізацію корпусів і дивізій, управлінь та установ.



Симон Петлюра з групою військових

Це був час найбільшого розмаху українізації армії. Була здійснена українізація штабів Київського і Одеського військових округів. На цей час припадає початок створення суто українських частин на фронті. Так, 4 листопада військовий секретаріат видав розпорядження про формування на базі українізованих частин 5-го армійського корпусу Південно-Західного фронту Першого Республіканського полку, що нараховував 5 тисяч вояків. Його командиром став полковник П. Болбочан, а комісаром – відомий соціаліст-самостійник О. Макаренко. Генеральне секретарство з військових справ намагалося вжити заходів для переведення українізованих частин, які перебували за межами України, на батьківщину.

Для забезпечення належного фахового рівня безпосереднього керівництва військами, 10 листопада було започатковано Український Генеральний Штаб. Начальником Генерального штабу став тодішній голова української військової громади у Двінську, генерал Б. Бобровський. Заступниками призначено підполковників О. Сливинського і Е. Кільчевського. У Генштабі організовано відділи: організаційний, загальний, артилерій, зв'язку, постачання, військових шкіл, військово-комісарській, інтендантській та військово-

політичне управління. До складу Генштабу входили генерали Кондратович, Омелянович-Павленко, Дельвіг, старшини Акінтєвський, Данченко, Козьма, Колос, Матяшевич, Пащенко, Пилькевич, Пономаревський-Свідерський, Селецький, Удовиченко та інші.

Усі ці кроки здійснюються на тлі загострення стосунків УЦР з російською більшовицькою РНК та загрози безпосереднього вторгнення більшовицьких частин в Україну. Особливої напруги досягло після рішення Генерального Секретаріату від 24 листопада про заборону пропуску через Україну на Дон російських військ для придушення Донської козацької республіки та про безперешкодний пропуск через Україну на Дон козачих військ, юнкерів, георгіївських кавалерів, 2-ї школи прапорщиків [33].

У зверненні Раднаркому «До всього населення» від 25 листопада, написаному В. Леніним, Центральна Рада проголошувалася «буржуазною» і містився заклик «діяти з усією рішучістю проти ворогів народу» [13, 154–155]. Важливою ланкою більшовицького плану війни німів був намір підняти загальне повстання проти Центральної Ради, яке київські більшовики готували на 30 листопада. Вони відкрито створювали і озброю-

вали нові загони червоної гвардії, запросили допомоги фронтowymi частинами, зокрема, 2-го гвардійського корпусу. С. Петлюра, вірно оцінивши ситуацію, запобіжними заходами випередив повстання. У ніч з 29 на 30 листопада ним блискуче була проведена акція повного роззброєння десятитисячного збільшовиченого вояцтва і арешту більшовицьких ватажків.

Найважливіша роль у планах розгрому УЦР більшовицька РНК відводила збільшовиченим фронтowymi частинам 7, 11 і Особливої армії Південно-Західного фронту (1,6 млн. чол.) та 4, 6, 8, 9 армії Румунського фронту (1,5 млн. чол.), половина з яких на Південно-Західному, а на Румунському фронті – третина, – йшли за більшовиками. На території України розташовувались: 7-а армія – Жмеринка, Вінниця, Проскурів; 11-а армія – Старокостянтинів, Новоград-Волинський; Особлива армія – Рівне, Луцьк; 8-а армія – Могилів-Подільський. З 24-х армійських та 2-х кавалерійських корпусів лише в п'ятьох була проведена часткова, або повна українізація (6-му, 11-му, 32-му, 34-му, 41-му).

У військах більшовиками велася шалена антиукраїнська агітація, спрямована на їх розклад і деморалізацію. Більшовики не шкодували ні грошей, ні людей для того, щоб проникнути в українські загони, які значною мірою склалися з надзвичайно наївних у політиці селян, і переконати останніх або не брати участі в боях, або приєднатися до більшовиків.

На Південно-Західному фронті активні бойові дії розпочалися 24 листопада, коли комісар РВК Особливої армії Ю. Гузарський віддав наказ 1-му Туркестанському корпусу заарештувати корпусну українську військову раду і розпочати боротьбу з її військами у районі Здолбунова. 30 листопада частини 2-го гвардійського корпусу і загони Червоної гвардії з наказу ВРК 7 армії зайняли Жмеринку [30].

За наказом Петлюри, частини 1-го Українського корпусу генерала П. Скоропадського

перекрили залізничний шлях на Київ на лініях Жмеринка-Козятин, Шепетівка-Козятин, Христинівка-Вапнярка і приступили до роззброєння частин 2-го гвардійського корпусу. Лише більшовицькі авангардні частини на чолі з Є. Бош пробилися до Козятина, де також у результаті енергійних і рішучих дій українських військ швидко і без кровопролиття були роззброєні [16]. Таким чином, спроба використати 2-й гвардійський корпус проти Центральної Ради закінчилася невдачею.

За дорученням Петлюри, 3 грудня генерал П. Скоропадський провів операцію з знешкодження ВРК Південно-Західного фронту у Бердичеві. ВРК було розпущено, а керівників заарештовано. Петлюра скерував туди зукраїнізовані частини з фронту, зокрема, 10-у кавалерійську дивізією, 27-й запасний полк, 9-у кінну дивізію та частини 2-го Запорізького корпусу. За його дорученням полковником М. Капустянським і полковником Н. Ніконовим 5 грудня була проведена операція по взяттю Шепетівки, Бердичева, Житомира, Старокостянтинова і Проскурова. За підтримки вищого командування фронту та за участю гайдамацьких відділів Петлюрі також вдалося обеззброїти анархічні революційні гарнізони у Конотопі, Жмеринці, Козятині. Війська Центральної Ради зайняли Здолбунів, Сарни, Коростень, внаслідок чого блокували частини Особливої армії.

У ніч з 3 на 4 грудня генерал Щербачов заарештував РВК Румунського фронту в Яссах і передав владу українським комітетам. Українськими військами були захоплені всі штаби Румунського фронту.

5 грудня командуючий Західним фронтом Каменщиків наказав Берзіну взяти Бахмач. Через станцію Бахмач більшовики намагалися транспортувати на Дон потужні червоногвардійські з'єднання. В. Антонов-Овсієнко свідчить про сили, що з обох сторін діяли на цьому напрямку: «Ставка зосередила дві дивізії в Гомелі та по одній в Калинковичах, Новозибкові і Брянську. На

цьому напрямку їм протистояло 1500 гайдамаків у Чернігові, стільки ж у Гродно, «куринь смерті» і 622 український полк в Бахмачі. Всього до 20 українських груп не більше 5 тис. чоловік» [2, 131].

Як бачимо, збільшовичені фронтові частини створювали небезпечне протистояння із заходу і на півночі. Однак, в історіографії, де стосовно цього домінують українські характеристики, не знаходимо адекватної оцінки цього важливого фактору. Відповідь, вірогідно, полягає у тому, що дослідники не брали до уваги активності збільшовичених угруповань на Південно-Західному фронті та на Бахмацькому напрямку, які не давали Петлюрі змоги перекинути жодної частини на харківський напрямок. Там більшовики в цей час сконцентрували великі сили регулярних військ та червоної гвардії для наступу з південного сходу. Генеральний Секретаріат не мав резервів для надання своїм частинам допомоги. Основні його сили зав'язли у виснажливій боротьбі на південному заході і півночі. У Харківській та Катеринославській губерніях було не більше 15 тисяч боездатного українського війська. Українські частини не мали між собою належного зв'язку, не було єдиного штабу, жодного бронепотягу, обмаль артилерії.

Єдине, що зробив Петлюра – направив у Полтаву полковника Ревуцького з невеликим загonom, який з допомогою юнкерів Віленського училища зробив спробу роззброїти більшовиків. Однак Ревуцького заарештували. 10 грудня до Полтави прибула частина Богданівського полку під командуванням підосавула Юрія Ластовиченка, який зробив спробу зайняти приміщення Ради і встановити в місті єдиновладдя Центральної Ради в особі міської Думи. Проте ця спроба успіху не мала: Ю. Ластовиченка було підступно вбито більшовицьким терористом, а богданівці невдовзі були цілком деморалізовані. Їх відвели з Полтави. На Полтавщині панувала анархія, безладдя і погроми. У зв'язку з цим, 27 грудня солдатська секція Полтавської Ради прийняла

рішення «зібрати всі тверезі елементи і ліквідувати погром» [12]. У місті оголосили військовий стан.

Розпочавши, по суті, війну проти УНР для ліквідації суверенної самостійної держави, більшовики потребували «алібі». Для цього РНК 4 грудня звернувся з «Маніфестом до українського народу» за підписом В. Леніна і Л. Троцького, в якому всю вину за загострення ситуації переклали на Центральну Раду. Цей маніфест увійшов в історію як ультиматум РНК Центральній Раді. Не вдаючись до детального аналізу зазначеного документу, слід навести хоча б ультимативні вимоги, що мали місце в ньому: «1. Чи зобов'язується Рада відмовитися від спроб дезорганізації загального фронту? 2. Чи зобов'язується Рада не пропускати без згоди верховного головнокомандуючого ніяких військових частин, які направляються на Дон, на Урал, чи в інші місця? 3. Чи зобов'язується Рада співдіяти з революційними військами в боротьбі з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням? 4. Чи зобов'язується Рада припинити всі свої спроби роззброєння радянських полків і робітничої червоної гвардії на Україні і повернути негайно зброю тим, у кого її було забрано? В разі неотримання задовільної відповіді на ці питання впродовж строку – сорока восьми годин, Рада Народних Комісарів буде вважати Раду в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні» [13, 179].

Наведений документ зайвий раз підтверджує грубий політичний тиск на уряд УНР, втручання в її внутрішні справи, а також протиправність звинувачень і ультимативних вимог Центральній Раді. Маніфест відкидав будь-які переговори і визнавав варіант виключно позитивної відповіді. Слід навести ту частину маніфесту, яка є квінтесенцією всього документа, що, власне, залишається чомусь поза увагою дослідників: «Рада змушує нас оголосити їй війну і це ми вчинимо без вагання, навіть якби та інституція мала бути формально визнана

такую, що безумовно репрезентує все населення незалежної буржуазної Української Республіки» [13, 179].

5 грудня, виступаючи з повідомленням про ультиматум РНК на 1-му Всеукраїнському з'їзді Рад, С. Петлюра розцінював його як порушення національних прав і незалежності українського народу, втручання у його внутрішні справи. Він повідомив, що оперативними базами російських більшовиків є міста Старокостянтинів, Гомель і Брянськ, куди вони вже з 24 листопада стягають війська для війни з Україною, називаючи це «ударом у спину Українській Народній Республіці» і закликаючи «не пустити насильників на нашу землю» [21].

Водночас на Всеукраїнському з'їзді Рад, що проходив з 4 грудня у Києві за вказівкою Й. Сталіна, більшовики сподівалися на підтримку, обравши Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) Рад України, який замінить Центральну Раду. Однак, отримавши поразку на з'їзді (10 відсотків голосів), затавровані його делегатами як зрадники національних інтересів, 7 грудня фракція більшовиків переїхала до Харкова. Там, об'єднавшись із делегатами з'їзду Рад Донецького і Криворізького басейнів, вони проголосили себе 1-м Всеукраїнським з'їздом Рад, що теж не міг бути легітимним, оскільки представляв менше третини Рад України (із 300 всього 96).

Щоб забезпечити роботу з'їзду і взяти під захист 124 делегатів-більшовиків, В. Ленін дав вказівку Криленку якомога скоріше зосередити у Харкові надійні війська і в більшій кількості [20, 25]. Бойові операції проти України набирали розмаху. 8 грудня з Белгорода до Харкова вдерся зведений загін Сиверса, загін балтійських матросів Ховріна і Железнякова, загін петроградських червоногвардійців Зайцева та чорноморських матросів Мокроусова. 12–13 грудня у Харків прибули: зведений загін Червоної гвардії Петрограда (900 осіб) під командуванням Е. Трифонова, два зведених червоноармійські загони і два загони солдат з

Москви з артилерією і кулеметами [4, 504]. У ті дні на Харків рухався суцільний потік ешелонів з військами і військовими вантажами. Це були, в основному, зведені добровільні загони, які нараховували від декількох сотень до тисячі чоловік. У їх складі – кулеметні команди, артилерійські батареї, а нерідко і бронепотяги. До 12 грудня більшовики зайняли всі залізничні магістралі, вузлові станції і міста південніше Харкова. Тривалі бої йшли за станцію Лозова, яку обороняв Сімферопольський полк ім. Дорошенка.

Війна тривала без її оголошення. В історичній літературі питання війни переважно зводилося до боїв за Київ, зокрема, бій під Крутами. Досліджуючи цю проблему, Л. Гарчева дійшла висновку, що за листопад–грудень 1917 року і січень 1918 року війська Центральної Ради мали близько 200 сутічок та боїв з частинами Раднаркому. Лише у грудні, за неповними даними, відбулося більше 80 боїв та збройних сутічок [8, 36]. Важко простежити цілісну картину воєнних дій, оскільки вони не були позиційні, а лише епізодичні, без визначеної лінії фронту, і відзначалися високою мобільністю і частою зміною характеру боїв.

Звісно, що така ситуація вимагала рішучих дій. Але український уряд не приймав адекватних рішень. Війна, що тривала, не сприймалася як війна між двома державами, а лише як сутичка політичних сил всередині однієї держави. Міждержавний характер війни усвідомлювала лише частина українського політичного проводу, головним чином, військового, який першим на собі відчув усю її реальність. Найбільш здатним до рішучих дій виявився С. Петлюра. Він першим взявся до спроб координації загальних оперативних бойових дій. Передбачаючи, що справа йде до справді тривалої, кривавої і дуже запеклої війни, він поспішав організувати військо, здатне протистояти ворогові.

Для підтвердження цього досить навести низку наказів та назвати ті заходи, які були здійснені з ініціативи та під керівництвом С. Петлюри. При погодженні з

Радою Вільного Козацтва Петлюра видав наказ про мобілізацію вільного козацтва по всій Україні [22].

Важливим заходом оборонного характеру став наказ Петлюри про нечинність наказів більшовицьких армійських ВРК на території УНР. Тут чи не вперше від імені високопоставленої офіційної особи вказувалося на тимчасовий статус перебування російських військ на території України, а отже, і перспективу їхнього цілковитого виведення, як чужоземних, за її межі [18].

Важливе значення для послаблення більшовицького впливу мало рішення про відпустку за місцем проживання вояків усіх запасних і тилових частин, що були призвані не з України. Згідно з наказом С. Петлюри за № 88 по Генеральному військовому секретарству від 10 грудня 1917 року, їм необхідно було «по скінченню одпуску являтися до своїх повітових військових начальників для призначення в великоросійські частини, котрі містяться поза межами Української Республіки. Всіх вояків Великоросів, що приїдять з одпусків і зкупчуються на вузлових станціях, надсилати назад у Великоросію» [25, 32]. Штаби фронтів дуже оперативно провели цю роботу. Українців же зводили в українські військові частини, які поповнювались українцями, що прибували з військових частин, дислокованих у Росії.

С. Петлюра віддав цілу низку наказів про розформування російських частин, причому, українців направляти для укомплектування українських частин, а вояків інших національностей – для формування національних частин, зокрема мусульманських [25, 33–36]. Цей захід дав кадри для створення доволі численних національних частин.



Штаб Гайдамацького коша

Згідно з іншим наказом було створено низку запасних українських полків, авіазагін, тилові установи, шпиталі. За безпосередньою участю Петлюри позитивно вирішилося клопотання полонених українських січових стрільців зорганізуватися в окрему військову частину, чим було дано початок бойовій формації – Куреню Січових Стрільців – під командуванням Євгена Коновальця.

Щодо загальної чисельності військ, в історіографії існує велика розбіжність думок. Так, посилаючись на дані розвідки, В. Антонов-Овсієнко писав про 100 тисяч українських частин, що захищали підступи до Києва з боку фронту [2, 131]. П. Гарчев наполягав, що «з кінця жовтня до середини грудня 1917 р. збройні сили Центральної Ради мали перевагу над більшовицькими формуваннями і придушували їх виступи у всіх регіонах України» [7, 89].

Л. Гарчева також оперує такими цифрами: 180 тис. в українізованих частинах на фронті, 150 тис. в тилових гарнізонах і 60 тис. у загонах вільного козацтва, тобто майже 400 тис. чоловік. «Лише така кількість, – стверджує вона, – могла вести війну з військами Раднаркому і Червоною гвардією та російськими частинами фронту» [8, 40].

В. Голубко у монографії «Армія УНР. 1917–1918» доводить, що «повністю укомп-

лектовані частини, які являли собою більшменш бойові одиниці, становили близько 440 тисяч військовиків, з них близько 240 тисяч дислокувалися на території України. Саме вони претендували на те, щоб стати основою Армії УНР і їх намагалася використати Центральна Рада для відсічі більшовицькій агресії» [9, 149].

Однак слід визнати, що в українізованих і національних частинах справді не вистачало командних кадрів. Офіцери і генерали російської армії, навіть етнічні українці, не поспішали переходити до українських частин. Проте частина генералів і старшин, побачивши у Центральній Раді єдину силу, здатну протистояти більшовизму і анархії, не вагаючись, перейшла на службу до української армії. Серед них – командуючі: Південно-Західним фронтом – генерал Володченко, Румунським фронтом – генерал Щербачов, Одеським військовим округом – генерал Єльчанинов, Чорноморським флотом – адмірал Немитц. Багато з них були свідомими українськими патріотами-державниками до кінця свого життя.

Однак, розглядаючи цю проблему, не можна не визнати, що і з боку соціалістичного керівництва Центральної Ради, і Генерального Секретаріату мало місце підозріле ставлення до військових кадрів, переважали ідеологічні міркування, що негативно позначилося на формуванні українських військових структур. Майже до всіх генералів, які були готові взяти участь у військовому будівництві, Центральна Рада ставилася як до потенційних контрреволюціонерів, чим, до певної міри, відштовхувала від себе і до того нечисленний український офіцерський корпус, такий необхідний для військового будівництва. Відтак, величезний потенціал досвідчених кадрових військовиків не був використаний у будівництві армії УНР, що стало серйозною прогалиною військової політики тогочасного українського уряду і в недалекій перспективі спричинилося до фатальних наслідків. Проблема, імовірно,

соціалістично до того, що програмні положення соціалістичних партій продовжували наполягати на недоцільності існування у майбутньому регулярних збройних сил.

Рішучу протидію викликала спроба командуючого Київським військовим округом, підполковника Павленка (за активної підтримки Петлюри) об'єднати у струнку організаційну структуру всі поодинокі українські військові частини, що перебували у Києві. Виконуючи це доручення, Павленко організував Першу Сердюцьку дивізію під командуванням полковника Капкана. 7 грудня 1917 року Петлюра віддав наказ про її формування. До складу дивізії увійшли полки імені гетьмана Полуботка, імені Богдана Хмельницького, імені Дорошенка, імені Богуна. При дивізії було сформовано гарматну бригаду імені Грушевського, кінний полк та саперну сотню. Пізніше розпочалось формування Другої Сердюцької дивізії під командуванням генерала Грекова, однак встигли лише підібрати кадри для одного пішого полку. 9-ту кінну дивізію було перейменовано у Третю Сердюцьку кінну. У ній були українізовані та перейменовані на Сердюцькі 9-й Київський гусарський та 9-й Бузький уланський полки. Дивізією командував генерал О. Ревішин. Однак діяльність «сердюків» викликала роздратування В. Винниченка, і вони невдовзі були розформовані.

Навіть тоді, коли більшовики зайняли Харків, всі залізничні магістралі, вузлові станції і південніші міста, коли тривали бої йшли за станцію Лозова, яку обороняв Сімферопольський полк ім. Дорошенка, Генеральний Секретаріат і далі не вірив у реальність війни між УНР і Радянською Росією. С. Петлюра доводив, що необхідно взяти Харків, як «оплот більшовизму в Україні» [24, 63]. В. Андрієвський пізніше згадував, що «коли б вжити енергійних заходів, то за кілька днів Харків був би в руках українських і козачих (які проходили через Україну на Дон – С. Л.) військ, а за тиждень-два, був би кінець українсько-мос-

ковській війні. Але Центральна Рада боялась контрреволюційного козацтва, хоча особливо серед кубанців була тоді велика українська свідомість і симпатії до Центральної Ради» [1, 71].

Коли повним ходом і на всіх напрямках уже тривала війна російсько-більшовицьких військ проти військ Центральної Ради, намагання Петлюри створити армію не знаходили підтримки українських соціалістичних керманічів і, насамперед, В. Винниченка, що викликало гострий конфлікт між ним і Петлюрою. Винниченко, який мав сподівання на успіх мирних переговорів з РНК, звинувачував Петлюру у негнучкій політиці Генерального секретарства у справах військових та в ескалації напруги у відносинах з Раднаркомом. Петлюра ж вважав за потрібне негайно готувати українські війська до збройної відсічі більшовикам і неодноразово наголошував на цьому у своїх виступах на засіданнях Центральної Ради та Генерального Секретаріату. Але ці намагання суперечили політичним настановам ук-

раїнських соціалістичних лідерів, які продовжували вбачати у них загрозу для революції. Повний політичного розчарування, 18 грудня С. Петлюра покидає урядовий пост, твердо вірячи в необхідність національних регулярних збройних сил.

М. Порш, призначений на місце Петлюри, виявився просто нездатним виконувати свої функції, не орієнтувався у ситуації, втратив усі важелі координованого управління військами. Українські війська змушені були боротися з більшовиками автономно, без підтримки і керування з центру. Без централізованого керівництва залишилися і українізовані частини фронту в їх протистоянні збільшовиченим військам.

Пацифістська і більшовицька пропаганда, обіцяючи, окрім незалежності країни, ще й соціальний рай на землі, морально розкладали українізовані частини, які великими зусиллями були привернуті на бік Центральної Ради впродовж 1917 року.

Незважаючи на загрозу більшовицької окупації України, 3 січня 1918 року Цент-

Вояки Гайдамацького коша



ральна Рада прийняла «Закон про утворення українського народного війська», відповідно до якого існуюче військо повинно демобілізуватися, а регулярна армія скасовувалася цілком. Цей закон і заходи, ним передбачені, за умов триваючої війни з більшовицькою Росією були руйнівними для української армії. Невиправданим видається і рішення про повну демобілізацію армії, проголошене в наказі Порша від 4 січня 1918 року. Воно остаточно дезорієнтувало і деморалізувало українізовані частини.

Тим часом, російські більшовицькі війська, прикриваючись харківським «українським» урядом та лаштунками переговорів, продовжували окупувати українську землю. 27 грудня вони захопили Катеринослав, 29-го – Маріуполь, 22–26-го – Гродно і Сновськ.

Тільки 4 січня 1918 року від імені маріонеткового Народного Секретаріату більшовики офіційно оголосили Центральній Раді війну. РНК використав цю ширму для прикриття своєї агресії проти України, яку насправді російські більшовики вели вже другий місяць. Щодо кількісного складу більшовицьких військ дані різних джерел – різні. Так, О. Удовиченко пише, що вони налічували близько 30 тисяч добре озброєних солдатів колишньої царської гвардії, матросів і російських червоногвардійців. Близько 40 відсотків їх особового складу становив інтернаціональний елемент: китайці, латвійці, мадяри та інші [29, 17]. За підрахунками Я. Тинченка у діючих загонах Антонова-Овсієнка було понад 9000 осіб, із них етнічних українців – усього 1150 (12,5 %) [28, 148].

Українське командування, незважаючи на більшовицький наступ, поспішними темпами виконувало прийнятий Центральною Радою два тижні напередодні закон про демобілізацію армії, розформувало зукраїнізовані кадрові частини.

Про бойові дії у січні є обмаль даних, але й вони свідчать про спротив українських

військ більшовицькому наступові, спростовують поширену думку про відсутність у Центральній Раді війська і неможливість української влади протистояти цьому наступові.

Отже, 5 січня Антонов-Овсієнко видав директиву про загальний наступ (згідно з його планом) на основний напрям Гомель-Бахмач-Гребінка, щоб відрізати Київ зі сходу. Водночас із заходу планувався наступ військ від Шепетівки, Житомира і Жмеринки.

6 січня більшовицькі війська захопили Полтаву. Українське командування 12 січня направило під Полтаву Гайдамацький кіш Слобідської України з наказом визволити місто від більшовицьких військ і зайняти оборону на південний схід від нього. Там Кіш отримав перше бойове хрещення. Гайдамаки чисельністю в 150 вояків під командуванням отамана Волоха чинили спротив більшовикам під станцією Решетилівка, у боях за Миргород та Ромадан. 13 січня вони вели бій з чисельно переважаючими силами противника за станцію Гребінка, де наступало близько тисячі російських вояків 30-го запасного полку та червоногвардійців Харкова і Донецька. Наскільки був напруженим бій, можна судити з доповіді командувача більшовицькими військами під Гребінкою Беленковича В. Антонову-Овсієнкові: «Біля Гребінки йде великий бій. Станція в наших руках. Шліть підкріплення, не менше 1000, і батарею. Хорошо б регулярну чи петроградців із Олександрівська» [2, 145]. Перевага у силі ворога змусила гайдамаків відступити, пошкодивши при відступі залізницю, чим на кілька днів затримали наступ більшовиків на цьому напрямку.

Після бою під Гребінкою на станції Кононівка, що в 30 км від Яготина, була проведена структурна реорганізація Коша. Кіш складався з двох куренів та кінної отаманської сотні. Курінь Червоних гайдамаків під командуванням Волоха нараховував 250 вояків. Кінна отаманська сотня хорунжого Ляховича – 70 вояків. Юнаки 2-ї військової школи склали Курінь Чорних

гайдамаків чисельністю у 150 багатетів. Сюди ж прибула з Києва 1-а сотня Січових Стрільців на чолі з сотником Р. Сушком (180 стрільців) та 1-й Гайдамацький гарматний дивізіон під командуванням сотника К. Смовського, організований у Дарниці на базі двох гарматних дивізіонів, що оголосили нейтралітет. «Трофеями» дивізіону стали 8 легких та 4 важкі гармати [26, 141–144].

Друга група російських військ під командуванням Р. Берзіна 4 січня зайняла Бахмач, але українські частини змусили противника відступити до Сновська і тільки 12 січня частини Берзіна знову вийшли на підступи до Бахмача.

Група більшовицьких військ під командуванням Знаменського і Кудинського 13–14 січня зайняли Суми, Хутір Михайлівський та Конотоп, а також скерували головний удар на Бахмач.

Оборона Бахмача є однією з героїчних і маловідомих сторінок війни. Українці втратили близько 170 вояків, з них понад 50 – вбитими. Не меншими, а то і більшими, були втрати більшовиків, тому не випадково, що в радянській історіографії замовчуються ці події. Українські війська змушені були залишити Бахмач, відступити до станції Крути. Цей бій змусив більшовицькі війська затриматись на два дні для переформування і підкріплення.

Перепочинком скористалося і українське командування, направивши під Крути підкріплення українським підрозділам: 1-шу сотню Студентського куреня, який нараховував всього 120 осіб і був створений для охорони порядку та спокою у Києві, а також 1-шу військову юнацьку школу у складі чотирьох сотень по 60 осіб.

Командування розуміло загрозовість ситуації, тому прийняло рішення перекинути у район Крут також частину Гайдамацького коша Слобідської України. Однак тільки у день бою під Крутами – 16 січня – Петлюра із штабом Гайдамацького коша прибув на станцію Бобринь. Туди ж перемістився курінь Червоних гайдамаків Волоха

з кінною сотнею (разом понад 300 вояків) та Гарматний дивізіон. Проте ще вранці того ж дня більшовики перейшли у наступ на Крути.

В українській закордонній історіографії бій під Крутами не обділений увагою. Спогади про Крути учасники подій писали по свіжій пам'яті. У збірниках «За державність» першоджерельний матеріал про крутянські події подає учасник бою, сотник А. Гончаренко [10].

Детальний аналіз подій під Крутами та їх значення у визвольній боротьбі подано також у статтях «Українські Тернопіли» В. Прокоповича та «Крути» М. Ковальського, надрукованих у «Тризубі». У 1933 році львівський «Студентський шлях» подав складену А. Фігалем бібліографію джерел Крутянського бою, що нараховувала 90 позицій.

Д. Дорошенко одним з перших запустив у обіг міф про те, що в бою під Крутами Центральну Раду від військ Раднаркому захищали лише кілька сот київських студентів і гімназистів. Допускається хибних суджень також і О. Терлецький, коли пише: «Тільки Студентський Курінь у числі 300 людей боровся далі... За винятком кількох осіб, цілий Студентський Курінь після лицарської оборони знищено. Студенти полягли лицарською смертю на полі битви» [27, 41].

Я. Тинченко доводить, що насправді загинуло «близько 40 студентів, 15 юнкерів, та приблизно стільки ж вояків «Куреня смерті» [28, 127].

Разом з тим, у згадуваних працях стосовно бою за Крути нагромаджено багато байок і неточностей. Учасники подій часто додавали від себе нові факти, що не завжди відповідали дійсності.

Навколо бою під Крутами сплелися у тугий вузол правда і вигадки, міфи і навмисні перекручування, нерідко гіпертрофовані оцінки, кон'юктурні політичні маніпулювання. Донині існує різнобій у визначенні кількості учасників бою, його тривалості, перебігу подій, чисельності жертв.

І попри все, бій під Крутами є надзвичайно важливим із точки зору моральної і, головним чином, національної вартості як ознака героїзму, як приклад самопосягати і сили жертвовного духа української молоді.

Згідно із сучасними дослідженнями загальна кількість вояків у зведеному формуванні захисників станції Крут становила 1065 козаків і старшин. Встановлено і повний перелік військових формувань, що брали участь в бою з українського боку, а саме: Перша українська військова юнацька школа імені гетьмана Богдана Хмельницького, перша сотня Студентського куреня Січових Стрільців, курінь порятунку України, вільні козаки села Хороше Озеро, вільні козаки села Кагарлик, загін сотника Твардовського, українська міліція села Пліски, бронепотяг-платформа Лощенка, бронепотяг Яйцева, бронепотяг полковника Алмазіва, бронепотяг підполковника Самійленка.

За приблизними підрахунками, (точно підрахувати неможливо), кількість вбитих захисників Крут із всіх підрозділів, що брали участь в бою, складає 97 вояків, а не «триста студентів», що понині перекучує з одного джерела до іншого. Під Крутами була всього одна сотня Студентського куреня чисельністю близько 120 осіб, тож звідки «триста»?

Не відповідає історичній правді і твердження тих авторів, що піддають остракізмові українських старшин, які нібито залишили молодь без проводу. А. Гончаренко (той, що був командиром юнаків, вивів їх з-під Крут і звітував на станції Бровари С. Петлюри), свідчить: під Крутами загинуло 10 старшин, які «віддано керували боєм та чесно разом з молодими вояками вміли вмирати» [10, 263].

Радянські архівні документи також спростовують лише «студентську версію» учасників бою під Крутами: на дільниці Бахмач-Крути війська Муравйова «цілий день вели бій з регулярними українськими частинами» [11, 278]. Втрати ж більшовицьких військ були значними. Більшість

джерел подають чисельність більшовицьких військ у 3000, а втрати – 1500 осіб. Через те радянська історіографія і замовчувала «незручні» для неї події під Крутами.

Цілоком недопустимою є сентенція про те, що під Крутами були розгромлені війська Центральної Ради. Насправді ж оборонці завдали агресорам нищівного удару. Наказ командування було виконано, наступ ворога зупинено. Українські частини організовано відступили з-під Крут на станцію Бобрік, де зранку 17 січня з'єдналися з частинами С. Петлюри і ще дві доби утримували дільницю «роз'їзд Заворичі – станція Бобрік». Авангард більшовиків, зустрівши несподівано для себе опір гайдамаків, відступив назад.

У той же час з Києва надходили відомості про те, що більшовицьке повстання набирало широкого розмаху, загрожувало Києву і Центральній Раді. На нараді старшин Гайдамацького коша та всіх керівників військових підрозділів 17 січня прийнято рішення: організовано відбутися до Києва, залишивши для прикриття на чернігівському напрямку лише сотню січових стрільців Р. Сушка; енергійно і швидко зліквідувати повстання, а після того зустріти більшовицьку армію на Дніпрі.

19 січня, виводячи з ладу залізницю та підриваючи мости, що зупинило просування радянських військ та червоногвардійців, українські частини відступили у напрямку Києва. Підтвердженням цього факту є телеграма від 19 січня 1918 року, яку штаб Р. Берзіна направив у Ставку, П. Єгорову і Г. Кудинському: «В ніч на 19 січня із Заворичів в Бровари втекли 8 ешелонів українських офіцерів, юнкерів, підривників з артилерією на чолі з Симоном Петлюрою» [11, 278].

Якраз саме наявність 8 ешелонів військ з артилерією, навіть після багатоденних боїв, спростовує легенду про участь у бою під Крутами лише 300 юнкерів і студентів, про відсутність в українській армії боєздатних частин. А поспішне відбуття Гайдамацького

коша Петлюри, яке більшовики розцінили як втечу, було викликано необхідністю придушення більшовицького повстання на «Арсеналі».

Просуючись до Києва, у Броварах зведений загін куреня червоних гайдамаків та Січових стрільців роззброїв та розігнав заготований більшовиками полк імені Северина Наливайка, який, заарештувавши офіцерів, виступив проти Центральної Ради. Було забрано 2500 рушниць, 75 кулеметів та 8 гармат [15, 55]. Офіцери-наливайківці зібрали з добровольців зведений загін чисельністю 60 осіб на чолі з підсаулом О. Шпилинським і приєдналися до коша Петлюри.

У ці ж дні на полтавському напрямку станцію Кононівку обороняли підрозділи куреня Чорних гайдамаків (150 вояків) та чота Січових Стрільців (40 стрільців, а решта сотні Р. Сушка відбула до Києва). Цей загін – чисельністю менше 200 осіб – 17 січня витримав нерівний бій з більшовиками чисельністю в 1100 осіб. Лише надвечір відступили, укріпилися в Яготині та підірвали залізничний міст через річку Супій, створивши значну перешкоду більшовикам на шляху до Києва. 18 січня, за свідченням Антонова-Овсієнка, більшовикам вдалося захопити Яготин і полагоди́ти міст через Супій, але вони наштотхнулись на нову перешкоду – підірваний міст і вогневий опір гайдамаків на річці Трубіж. У ніч на 19 січня за наказом С. Петлюри українські частини відступили до Дарниці для з'єднання з головними силами, а Єгорову та Муравйову довелося перебути на Трубежі аж дві доби, що зірвало їхні плани наступу на Київ.

Таким чином, оборонні бої українських військ на чернігівському та полтавському напрямках упродовж двох тижнів промовисто заперечують усталені стереотипи про відсутність боєздатних частин і начебто єдиний бій під Крутами.

У подальшому українському війську довелося ліквідувати більшовицьке пов-

стання у Києві, епіцентром якого був завод «Арсенал», та оборонити столицю від більшовицьких військ.

Повстання на «Арсеналі», організоване за командою з Харкова та за значної фінансової підтримки з боку російського Раднаркому, розпочалося 15 січня. Метою повстання було захоплення міста до підходу російських військ, або хоча б перетягування українського війська з фронту, щоб полегшити наступ російських військ на Київ. Услід за «Арсеналом» виступили більшовицькі загони на Подолі, Шулявці, Деміївці, згодом – у Головних залізничних майстернях. Безперервні бої відбувалися в усіх осередках повстання з перемінним успіхом, створюючи не раз загрозливі ситуації для обох сторін, що несли великі втрати.

Найбільш суперечливими є оцінки чисельності сил ворогуючих сторін. А. Іванов називає цифру повстанців понад 2 тис. осіб [14, 17]. З цим можна погодитися, якщо враховувати окремі збільшовичені відділи українських Шевченківського, Богданівського та імені П. Сагайдачного полків, що дотримувались часткового чи повного нейтралітету, підтримуючи, поміж тим, повстанців. Загальна кількість повсталих арсенальців становила 600–700 осіб, на Подолі – 250, на Шулявці – 350, на Деміївці – 200 осіб [28, 234].

Українська залога Києва за підрахунками В. Антонова-Овсієнка сягала 20 тис. бійців [2, 150]. Проте чисельність військ Київського гарнізону (навіть за приблизними підрахункам Я. Тинченка) нараховувала лише 9000 осіб. Її складали 2-й Сердюцький полк імені П. Полуботка (1200 багнетів), 1-й курінь 4-го Сердюцького полку імені І. Богуна (500 багнетів), полк імені Т. Шевченка (1000 багнетів), полк імені М. Грушевського (800 багнетів), підрозділи 4-го запасного полку імені П. Сагайдачного (400–500 багнетів), курінь моряків Чорноморського флоту (150 багнетів), курінь Січових Стрільців (500 багнетів), понтонний курінь (800 багнетів), полк імені С. Наливайка (1400 баг-

нетів), дві військові школи (600 багнетів), Студентський курінь (120 багнетів), кінний полк «Вільної України» (300 шабель), артилерія (12 гармат) [28, 138].

Правдоподібно, ця цифра враховує всі наявні на той час війська, що були в стані демобілізації. Я. Тинченко підрахував, що війська, які боронили Центральну Раду у Києві, на 29 січня становили 1940 багнетів та 3 броньовики. В їх числі: Богданівський полк – 300, Полуботківський полк – 200, Богунський полк – 95, курінь Січових Стрільців – 340, Гордієнківський полк – 400, Вільне козацтво – 550–600, громадські відділи – 77–87 багнетів [28, 238].

О. Удовиченко вважає, що «частини Армії УНР у Києві, які брали активну участь в обороні, налічували всього 5000 осіб» [29, 27].

Проте розпорошення сил по всьому Києву в оточенні інших формувань, відсутність єдиного керівництва за наявності багатьох штабів, безпорадність вищого керівництва скоординувати дії українських військ створило загрозливу ситуацію. Військами, кожен на свій розсуд, керували різні воєначальники: з Військового міністерства (Немоловський у кабінеті В. Голубовича, а з 25 січня – О. Жуківський), з Генерального штабу (генерал Кирей), командування протибільшовицького фронту (полковник Ю. Капкан, а з 17 січня – полковник Глібовський), зі Штабу Київського округу (сотник Шинкар), з Генерального Секретаріату (М. Порш), Штабу Вільного козацтва (отаман Ковенко).

Відсутність узгодженості між всіма ними вела до дублювання команд і наказів, внесення сум'яття. Усе нагадувало анархію. Незважаючи на велику кількість командувачів, в українських військах не велася розвідка, підрозділи не мали між собою належного зв'язку, не знали, що діється поруч. Ні Поршу, ні Капкану, ні Шинкару про більшовиків не було відомо нічого: ні їхніх дій, ні планів, ні чисельності. Не уявляли вони навіть справжнього стану своїх військ.

Ситуацією змогло переломити лише прибуття до Києва військ на чолі з Петлюрою. Зранку 21 січня розпочався штурм. Він здійснювався трьома колонами: з боку Микільської, Олександрівської та Московської вулиць. Лише під кінець дня гайдамаки і богданівці вдерлися в «Арсенал» та до 3-ї години ночі очистили всю територію, вишукуючи і роззброюючи повстанців, що ховались по цехах та підвалах.

Упродовж дня 22 січня українські частини з боями очистили від повсталых центральну частину міста, головні залізничні майстерні. Повстання було зліквідоване.

Але того ж дня 22 січня більшовицькі війська Муравйова ввійшли у Дарницю і розпочали артилерійський обстріл міста. За підрахунками, у більшовиків нараховувалося 7 тис. солдат і червоногвардійців, 25 гармат, 3 броньовики і 2 бронепотяги.

Українські війська були знекровлені та знеможені, а тому вчинити супротивникові серйозний опір не могли. За час боротьби з повстанцями, підкреслює Я. Тинченко, українці втратили третину своїх сил і на 22 січня нараховували всього 1950 вояків, 1 броньовик та 15 гармат [28, 297]. Спільним порядком війська переорганізовувалися для оборони міста. Артилерія більшовиків вела варварський обстріл міста: будинків, установ, церков, поспішаючи взяти місто, що було викликано намірами унеможливити підписання делегацією УНР договору у Бресті. Українські ж війська мали завдання: поки не буде підписаний мирний договір з центральними державами, столиця має залишатися у їхніх руках. Несучи великі втрати, українці намагалися будь-якою ціною втримати Київ. Вночі на 26 січня під охороною Січових Стрільців у напрямку Житомира відбула Центральна Рада. Відводилася також артилерія.

Муравйов тричі рапортував про взяття Києва, що не відповідало дійсності. У телеграмі до Раднаркому він повідомляв, що «ранком 26 лютого Київ остаточно звільнено» [4, 55–56].

Насправді впродовж дня 26 січня бої за місто тривали. Останніми вдовіта 27 січня покинули місто рештки Полуботківського полку, які до останку тримали свої казарми біля Політехнічного інституту і відступили до Василькова.

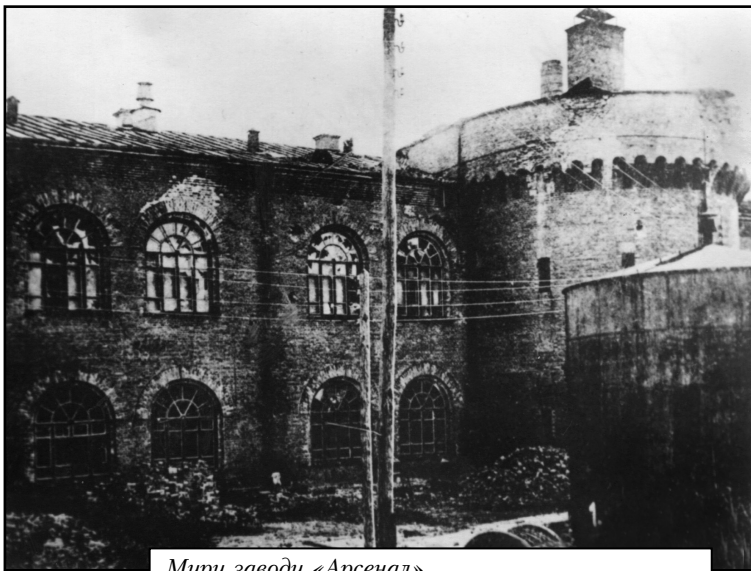
Більшовицькі війська, заволодівши Києвом, вчинили злочинне нищення населення міста. Про страшні жертви мирного населення Києва йдеться у багатьох історичних працях, зокрема, М. Ковалевський згадував: «Обсервуючи цей большевицький терор зблизька,

можна було прийти до переконання, що ці банди російських большевиків, які прийшли з півночі на Україну, мали якусь звирячу ненависть до українців і до самого Києва як такого. Вони масово розстрілювали і катували власне українців, а не росіян чи жидів, хоч і затримували чимало російських старшин. Вони плондрували місто так, як може плондрувати і грабувати дикий заводник, якому пощастило захопити чуже місто» [17, 447]. Це був масовий терор, у ході якого загинуло до 5 тисяч осіб.

Контроверсійним залишається питання про стан українського війська після відступу з Києва. Поширене у радянській історіографії твердження, що війська Центральної Ради були повністю розбиті і армія перестала існувати, є неправдою.

Історіографічні джерела переконливо доводять, що Центральній Раді і всім регулярним військовим українським підрозділам вдалося відійти із столиці організовано і при повному озброєнні. Всі українські частини зосередилися у селі Ігнатівці (тепер місто Ірпінь).

27 січня було проведено реорганізацію військ. Усі частини і підрозділи зведено в



Мури заводу «Арсенал»

Окрему Запорізьку бригаду під командуванням полковника К. Прісовського. Загін складався з трьох куренів, які очолили П. Болбочан, О. Загородський і В. Петрів. Самостійними одиницями залишалися Курінь Січових Стрільців Є. Коновальця та Гайдамацький кіш на чолі з С. Петлюрою.

На боці Центральної Ради продовжували боротися багато українізованих з'єднань, про що свідчать документи фонду військового міністерства Центральної Ради. У числі цих з'єднань: 8-й армійський корпус (4-а і 15-та піхотні дивізії), 10-й армійський корпус (9-а і 13-та піхотні та 9-та кавалерійська дивізії), 25 армійський корпус (11-та піхотна і 1-а українська дивізії та 10-й мортирний дивізіон), 31 армійський корпус (83-я і 13-та піхотні дивізії) і так званий «Об'єднаний корпус» (3-я і 12-та піхотні та 12-та кавалерійська дивізії і 12-й мортирний дивізіон). За штатним розкладом у них нараховувалось 48 піхотних і 7 кавалерійських полків та 3 мортирних дивізіони. Всі вони, за підрахунками Л. Гарчевої, мали неповний склад, але в них продовжувало службу не менше 40 тис. солдат і офіцерів. Крім того, із добровольців були створені окремі гайдамацькі курені і полки чисельністю до 20 тис. осіб [31].

Ці військові частини впродовж січня протистояли збільшуваним частинам 1-го Туркестанського, 2-го Гвардійського та 12-го армійського корпусів, утримуючи залізничні лінії Бердичів – Фастів – Біла Церква та вели бої в районі Вінниці, Кам'янця-Подільського, Рівного. До кінця тримались частини 1-го Українського корпусу, стримуючи натиск чисельно переважаючих більшовицьких військ на найбільш загрозливому для Києва напрямку, і тільки після відступу з Києва українських військ, частини корпусу також відступили до Житомира і продовжували службу у складі української армії.

Надвечір 28 січня Запорізька бригада прибула до Житомира. 29 січня почало функціонувати Військове міністерство на чолі з О. Жуковським. Начальником Генерального штабу замість отамана Бобровського став отаман О. Осецький (наказ від 29 січня 1918 р. (Ч. 2)). Йому доручалось наново сформувані відділи: оперативний, мобілізаційний, демобілізаційний, інспекторський та пересування військ.

Отримавши інформацію, що Центральна Рада з невеликим загonom відступила до Житомира, Муравйов наказав більшовицькому загону В. Кіквідзе, що ще 19 січня зайняв Бердичів, ліквідувати її. 4 лютого Кіквідзе, підтягнувши свої частини з Рівного і зосередивши в Бердичеві загін чисельністю 1300 багнетів, 200 шабель і 6 гармат, повів наступ на Житомир. Назустріч виступила Запорізька бригада Прісовського. «Після важкого бою, – пише В. Петрів, – втративши більше 100 чоловік вбитими і раненими, українські війська відступили до Житомира, а більшовики до Бердичева. Кожний вважав себе переможеним, тому Кіквідзе кинувся копати траншеї під Бердичевом, а Прісовський укріплювати Житомир» [23, 179].

Центральну Раду необхідно було розташувати у більш безпечному місці. Вирішили переміститись через Коростень до Сарн. Для цього 31 січня Гайдамацький курінь Петлюри і курінь Січових Стрільців зайняв Коростень. Основні сили та штаб

Запорізького корпусу залишалися в Житомирі, концентруючи сили для наступу на Бердичів. Гайдамацький курінь Петлюри залишився для охорони Коростеня, Овруча та Звягеля, а Січові Стрільці разом з Центральною Радою перемістились до Сарн.

6 лютого українські війська закріпились на лінії Житомир – Коростень – Олевськ. Підрозділи 2-ї бригади 1-ї Української дивізії зайняли Рівне, що свідчило про остаточне закріплення військ Центральної Ради на території Волині та Полісся. Крім Волині, українські частини контролювали деякі райони Поділля, зокрема, околиці Кам'янця-Подільського. Тут було сформовано 2-й Подільський корпус у складі піхотної, стрілецької і кінної дивізії.

На великій території від Сарн і до Кам'янця-Подільського збройну боротьбу проти більшовиків продовжувало не менше 80 тисяч українізованих і гайдамацьких частин та 20 тисяч вільних козаків. Перебуваючи, по суті, в оточенні сотень тисяч здеморалізованої російської армії і більшовицьких загонів, вони змогли об'єднатися, встановити між собою зв'язок. Завдяки проведеній реорганізації, українські частини стали боєздатнішими і готовими до контрнаступу проти більшовиків. Головним районом зосередження українських сил були околиці Житомира, Коростеня, Сарн і Новоград-Волинського. Наступ планувався здійснити силами Запорізького загону під командуванням К. Прісовського і Гайдамацького коша Слобідської України Петлюри.

Контраверсійною проблемою є також те, чи наступ українських військ був самостійним, а чи відбувався спільно з німецькими військами. Як відомо, на підставі Берестейського договору УНР з країнами Центрального блоку, підписаного у ніч на 27 січня, а також угоди між УНР і Німеччиною від 31 січня 1918 року, німецький уряд надавав збройну допомогу Україні для звільнення її від більшовицької окупації.

За умов окупації майже всієї території України російськими військами уряд УНР змушений був погодитися на пропозиції

німців, розуміючи, що це набере форми окупації української території німецько-австрійськими військами. Проте офіційно, на урядовому рівні, у документах ішлося лише про союзницьку допомогу на підставі умов договору. Однак вибору у той час не було.

Розуміючи, що такий розвиток подій не знайде схвалення серед широких кіл української громадськості, Центральна Рада, проте, важливішим вважала звільнення України від більшовицького терору.

Щоб нейтралізувати негативне ставлення громадськості до використання чужої військової сили, українське командування вирішило за всяку ціну перейти у наступ власними силами. Про наступ ішлося у телеграмі Сталіна Скрипнику від 7 лютого: «Наступ ведуть виключно гайдамаки, організовані Петлюрою» [6]. В літературі і джерелах також ідеться про збройну боротьбу лише між українськими і більшовицькими з'єднаннями. В. Кучабський занотував: «Ініціатива перейшла до українських частин, що йшли в авангарді і з боями очищали рідну землю від московсько-більшовицьких окупантів. Німецькі частини в безпосередніх бойових діях участі не брали, а просувалися слідом. Їхнім завданням було «розставляти свої залоги для припинення внутрішнього безладдя» [19, 90].

Українські частини 8 лютого зайняли Рівне, 11 лютого – Житомир. Ці перемоги кінцево закріпили перелом у бойових операціях на користь українських військ.

12 лютого розпочався наступ на Бердичів з боку Житомира і з боку Шепетівки. Бій тривав два дні. У бою під Бердичевом відзначилися Гайдамацький курінь Петлюри та Запорізький загін генерала Прісовського. У наказі по військовому міністерству від 14 лютого (Ч. 32) говорилось: «Гайдамаки славного Коша Слобідської України і козаки загону отамана Прісовського за лицарський наскок на ст. Тетерів та м. Бердичів, захоплення їх та обеззброєння большевицьких ватаг, висловлюю свою щире подяку і вірю, що Україна, маючи таких синів, «не вмере, не загине. В. о. Військового Міністра Жуковський» [32].

Загальний наступ українських частин на Київ відбувався у складі трьох ударних груп: К. Прісовського, С. Петлюри і Є. Коновальця. Січовики і гайдамаки наступали з Коростеня, а запоріжці – з Бердичева.

До Києва українські війська вступили у ніч на 1 березня. До 14 години дня всі більшовицькі частини відійшли на лівий берег у Дарницю, а штаб на чолі з А. Павловим утік у невідомому напрямку [3, 239–240].

Підтвердженням, що війська УНР зайняли Київ власними силами, повернувшись переможцями, є телеграма Голови Кабінету міністрів УНР В. Голубовича з Брест-Литовська, якою він повідомляв німецького канцлера: «...війська нашої Ради знову ввійшли до Києва, в нашу стару і нашу нову столицю, з натхненням зустрінуті народом» [5].

Невдовзі українські політики та військові діячі остаточно переконалися у хибності міліцейської системи та в необхідності регулярної армії. У березні 1918 року Центральна Рада відмовилась від доктрини «народної міліції» і затвердила план реорганізації армії, згідно з яким армія мала складатися з 8 піхотних корпусів та 4-5 дивізій кінноти.

Повне звільнення України від більшовиків тривало 68 днів. При відступі більшовицькі війська руйнували залізниці, станції, мости, грабували міста і села, вивозили зі собою все, що могли. Українське кровопролитні бої велися за ст. Помішна (17 березня), біля Миколаєва (18 березня), Знаменки (20 березня). При наступі на Лівобережжі відбулися бої за Гребінку (13 березня), Лубни (16 березня), ст. Солоницька (18–19 березня), ст. Абазівка (27 березня), за Полтаву (1 квітня), Харків (8 квітня), ст. Боровенкове (15 квітня), ст. Дебальцеве (28 квітня). 30 квітня українські війська вийшли на кордон з Областю Всевеликого Війська Донського.

Отже, перша спроба нав'язати Україні радянську владу потерпіла крах і закінчилася вигнанням більшовицьких військ за межі України.

Таким чином, викладене свідчить, що поширені твердження щодо відсутності у

Центральної Ради війська спростовуються історичними джерелами, які свідчать про тримісячну тривалість російсько-української війни, жорстокої за характером та із залученням значних сил, гідний спротив українських частин більшовицькому наступові, десятиденна оборона Києва, протина-

ступ, здійснений після перегрупування військ Центральної Ради на Волині і Поділлі виключно українськими військами, без безпосередньої участі німецьких військ, які знаходилися у другому ешелоні, та звільнення від більшовицьких військ всієї української території.

ДЖЕРЕЛА

1. Андріївський В. З минулого. – Берлін: Українське Слово, 1921. – Т. 3.
2. Антонов-Овсиенко В. Записки о гражданской войне. Воспоминания. – Т. 1.
3. Бош Е. Год борьбы. Воспоминания. – М.-Л., 1925.
4. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов. – К., 1957. – Т. 3.
5. Вільне слово. – 1918. – 9 березня.
6. Вісник Української Народної Республіки. – 1918. – 24 лютого.
7. Гарчав П. Червона гвардія України у боротьбі за владу Рад. – К., 1983.
8. Гарчева Л. Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною (1917–початок 1918): Автореферат дис. док. істор. наук. – Львів, 1995.
9. Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. – Львів, 1997.
10. Гончаренко А. Бій під Крутами // За державність. Зб. 9. – Варшава, 1937.
11. Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов. – Т. 1. – Кн. 2. – К., 1967.
12. Державний архів Полтавської області. – Ф. 7, Оп. 1, Спр. 33. – Арк. 16.
13. Декреты Советской власти: Сборник документов. – М., 1957. – Т. 1.
14. Иванов А. Центральна Рада і Київська Рада 1917–1918 // У дні Жовтня. – К., 1987.
15. Історія Січових Стрільців 1917-1919. Военно-історичний нарис. – К., 1992.
16. Киевская мысль. – 1917. – 3 декабря.
17. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960.
18. Козацька думка. – 1917. – 8 грудня.
19. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Военно-історичний нарис. – Чикаго, 1969.
20. Ленин В.И. Военная переписка. – М., 1987.
21. Нова громада. – 1917. – 8 грудня.
22. Нова рада. – 1917. – 6 грудня.
23. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). – Ч. 1. – Львів: Червона Калина, 1928.
24. Симон Петлюра та українська національна революція: Збірник праць. – К.: Вид-во Рада, 1995.
25. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – Т. 3.
26. Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія у 1918 р. // За державність. Зб. 5. – Каліш, 1935.
27. Терлецький О. Визвольна боротьба українського народу. 2-ге вид. – Лондон, 1950.
28. Гинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – Київ-Львів, 1996.
29. Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія, організація і бойові сили 1917–1921. – К., 1995.
30. ЦДАВО України. – Ф. 1076, Оп. 1, Спр. 1. – Арк. 40–41.
31. ЦДАВО України. – Ф. 1076, Оп. 1, Спр. 14. – Арк. 93.
32. ЦДАВО України. – Ф. 1076, Оп. 1, Спр. 12. – Арк. 53в.
33. ЦДАГО України. – Ф. 5, Оп. 1. – Арк. 61.